

МИЛОШ ОКУКА

**ЈЕДАН ПОГЛЕД НА КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКЕ
ИЗРАZE У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
У ВУКОВО ДОБА**

1. Босна и Херцеговина је у XIX вијек ушла, у односу на друге покрајине српскохрватског језичког простора, као изразита диглосијска заједница у којој се мозаично испреплићу елементи различитих традиција: византијско-православне, римо-католичке и оријентално-исламске; као заједница чија се баштина похрањује на више језика и писама у изразито неповољним социолингвистичким условима. Књижевнојезички процеси на босанскохерцеговачком тлу током XIX вијека биће одређени овим наслеђем, да би се постепено уклопили у општесрпскохрватске стандарднојезичке токове, особито у другој половини XIX вијека, дајући им и властити допринос. То се уклапање одвијало под снажним утицајем књижевнојезичких превирања у широј језичкој заједници, особито у Србији и Хрватској, носећи са собом босанскохерцеговачку повијест; која је пружала различите услове писаној ријечи појединих конфесија и битно одређивала њене појавне облике. Повијесне, социолошке, социолингвистичке и социополитичке датости одређивале су, у ствари, развој књижевног језика у Босни и Херцеговини у вјерско-националним рукавцима, утирући и заједничку стандарднојезичку стазу на темељу аутохтоних лингвистичких чињеница, те под утицајем Вукових идеја и идеја илирског покрета. Вуковска је књижевнојезичка оријентација, наравно, превагнула и одређену консолидацију доживјела непосредно после његове смрти, пред аустроугарску окупацију и првих година аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини.

2. Књижевнојезички изрази код Муслимана били су одређени чињеницом да су они били владајући слој друштва, које је темељено на феудалном устројству и оријенталној филозофији. Све до средине XX вијека они су се, у ствари, налазили у процијепу између оријенталних форми и израза и матерњег језика, који су у Вуково доба углавном називали **босанским**. У XIX вијек Муслимани су ушли са богатом књижевношћу и писменошћу на оријенталним језицима (турском, арапском и перзијском). Напореда са тим књижевнојезичким изразима, који су имали престижну улогу, посједовали су још два језичка израза: новоштокавски фолклорни коине и алхамијато (књижевност на матерњем језику писана арапским словима — аребицом), први својином свенарод-

ног духа који се сукладно развијао са језичким изразом усмене народне предаје Срба и Хрвата, а други својиним писмених и учених, који су потицали из пука живећи с његовим недаћама. Док је новоштокавски фолклорни коине био отворен, свима пријемчив, усађен у народни дух и обичаје, дотле је алхамијадо идиом остао затворен за себе, ромонећи тихо и изоловано од осталих књижевности на босанскохерцеговачком тлу и шире.

Алхамијадо књижевнојезички израз имао је у Босни и Херцеговини дугу традицију, али је своју штампану верзију добио тек у поствуковско доба, када су стандарднојезички процеси у јужнословенским земљама српскохрватског језичког простора привођени крају, крећући се путевима који су водили ка заједничком књижевном језику све четири нације. У тим процесима алхамијадо израз имао је специфично мјесто. Он се вијековима континуирано развијао у диглосијалним условима стално играјући подређену улогу у односу на »узвишене и свете језике« (турски, арапски и перзијски). У другој половини XIX вијека алхамијадо израз ипак је добио неке одлике »нормираног језика«, идиома који служи потребама мале, изолиране групације: особено писмо (непознато другим корисницима српскохрватског језика), донекле уређену ортографију; српскохрватски језик се као наставни предмет, називан углавном »босанским језиком«, уводи у муслиманске вјерске школе. Темељи томе »књижевном језику« (тј. писаном изразу) нису, међутим, били чврсти: у основи је била ијекавска структура (и са штакавским и са шћакавским особинама) која је коегзистирала са икавицом сличне физиономије. Одређену цивилизацијску надградњу и стилизацију овај је идиом добио на импулсима новоштокавског фолклорног коинеа и оријентално-исламске цивилизације, но затвореност, укалупљеност и бременитост нефункционалним страним језичким наслагама (турцизмима) увјетовали су да остане само један од изолованих рукаваца српскохрватског језика. Уноточ томе, он је Муслиманима у Босни и Херцеговини донекле омогућио да изграде и сачувају своју вјерско-националну самобитност и да се релативно лако укључе у заједничке српскохрватске стандарднојезичке процесе крајем XIX и првих деценија XX вијека.

3. Деветнаести вијек босанскохерцеговачке Србе затекао је у цивилизацијској тмини. Без школства и властите књижевности, читање и писање код њих је било сведено у зидине богомоља, ограничено на записе, писма и огласе. Језик те »књижевности« био је распет између рускословенског, који је официјелно уведен у црквено богослужење још у првој половини XVIII вијека, српкословенског (србуљског), који се чувао због недовољног образовања свештенства, и народног изрази, који се путем усмене предаје већ био уобличио у експанзиван и функционалан новоштокавски фолклорни коине. Ово тројство (уз турски као официјелни језик администрације и грчки као напоредни идиом у богослужењу) код босанскохерцеговачких Срба задржало се релативно дуго. Особито су коегзистирали рускословенски и српкословенски елементи у црквеној употреби.

Ове различите књижевнојезичке изразе пратило је и различито писмо: црквена, брзописна и криптографска (тајна) ћирилица, да би их шездесетих година XIX вијека потиснула Вукова реформисана ћирилица.

Готово четиристолетни мук у књижевности прекинут је средином XIX вијека с генерацијом калуђера, образованијих, смјелијих и видовитијих од својих претходника, који су се под Вуковим утицајем и под утицајем нових струјања у српској књижевности — уз пуну подршку Српско-далматинског магазина — окушали у књижевном стваралаштву и презентирању народних умотворина. Језик Ј. Памучине, П. Чокорила, С. Скендерозе, Н. Дучића и других утемељио се на источнохерцеговачком дијалекту, али је посједовао и одређени број црквенословенизама који су га повезивали са старијом књижевнојезичком традицијом. С друге стране, он је дијелом био под непосредним утицајем новоштокавског фолклорног коинеа, који је и одиграо одлучујућу улогу у књижевнојезичким процесима код босанскохерцеговачких Срба и у Босни и Херцеговини уопште.

Вукова је основа стандардног језика, дакле, код босанскохерцеговачких Срба углавном прихватана као властити књижевнојезички израз. Он је то, у ствари, и био јер је Вук Караџић источнохерцеговачки дијалект дигао на ранг књижевног језика. Уз то, знатан дио његових народних пјесама дјело је народних пјевача и казивача из Босне и Херцеговине. Босна је дала и знатан број Вукових сљедбеника у периоду задоцњелог романтизма. Поред летописаца ту су скупљачи народних умотворина из Босне (Ђ. Маргитић, Б. Петрановић, К. Хаџиристић) политички и педагошки радници (С. Петрановић, В. Пелагић), те новинари и писци школских уџбеника (М. Мандић, С. Косановић и др.). Пресудну улогу у усвајању Вукова концепта језика и правописа шездесетих година XIX вијека имала су средства јавног информисања, односно оснивање Вилајетске штампарије и појава властитих уџбеника и приручника за српске школе. А томе су доста допринијеле и турске власти које праве заокрет у језичкој и просвјетној политици прихватајући вуковску ћириличку графичку и фонолошку начин писања и у својим званичним листовима. Међутим, у свему томе треба ипак издвојити публицистички, књижевни и филолошки рад Милоша Мандића. Захваљујући њему, Вуков се правопис раније стабилизирао у Босни и Херцеговини него у Србији, гдје су посљедње запреке уклоњене послје његовог Буквара (1868). Понајвише Мандићевом заслугом штампа је у Босни и Херцеговини већ 1866. године сва у духу Вукове реформе, што је увелико утицало да се и Муслимани укључе у те процесе (особито новинар Мехмед Шакир Куртџеџајић и његови сарадници и сљедбеници). С друге стране, и Мандићеви су уџбеници први приручници у српским школама у којима је примијењен Вуков правопис.

Због чега су Вукове идеје код Срба у Босни и Херцеговини, за разлику од неких других социокултурних средина, прихваћене? Разлога је томе више. Ево неких: Прво, непостојање властите књижевности те општа неписменост (једини писмени људи били су свештена лица и трговци). Друго, слаб утицај црквенославенске традиције (црквени клер је био везан за пук, за његове патње и недаће). Треће, није било класног раслојавања уну-

тар »христјана«. И четврто: књижевнојезички израз Вукових народних пјесама изражавао је национална осјећања, враћао наду за ослобођење од туђина, потицао на отпоре и буне и, изнад свега тога, сматран је властитим књижевнојезичким изразом.

4. За разлику од својих сународњака Срба, босанскохерцеговачки Хрвати су у XIX вијек ушли са релативно богатим књижевнојезичким наслеђем и развијеном филолошком мишљу. То је наслеђе производом културног дјеловања свећеничког реда фрањеваца и католичке протуреформације, створено у оквирима два реалитета — заједнице босанских католика и провинције Босне Сребрене — и то на латинском и народном језику, који је био израз једнога специфичног пучког просвјетитељства и хуманизма. Поред ових двају књижевнојезичких израза, који су се континуирано развијали стољећима, треба свакако узети у обзир и усмени израз, који је имао изузетан значај за општи културни и књижевнојезички развој, а који је првих деценија XIX стољећа, особито с политичким и националним врењима, добијао нове замахе и остављао плодотворније трагове и у писаној ријечи, да би средином стољећа и у његовој другој половини, у својеврсној симбиози и нивелацији са наслијеђеним фрањевачким књижевнојезичким коинеем, имао и престижну улогу. Но, у штампаној форми доминантан је књижевнојезички израз фрањевачке литературе на народном језику, који се временом уобличио у једну врсту идиома који се остваривао у текстовима различитих жанрова — од религиозних стихова до популарне филозофије.

Општи профил тога идиома зависио је од карактера фрањевачке литературе и од социолошко-политичких оквира у којима се она појављивала и интелектуалног нивоа списатеља и публике. Томе нарочито треба додати фактор практичне примјене, тј. пропагандни карактер ове литературе, што преферира читаоца (слушаоца) као мјерило њене употребне вриједности. Због тога језик босанских фрањеваца био је узет из народа. Тај је језик на прагу XIX в. био у ствари одређени коине штокавског дијалекта западнога типа икавске и икавско-јекавске варијанте, са спонтано развијеном унутрашњом језичком нормом, која није била строга и одређена, која је била прожета књижевнојезичким наслеђем црквенословенске провинијенције хрватске редакције са страним инфилтрационим елементима у домени синтаксе и лексике (из латинског) или рекције (из талијанског) и са низом особина које можемо именовати књижевнојезичким маниром који се формирао на релацији црквени канон — утилитаристички циљеви. А све је то остварено у графијској двострукости — у ћирилици и латиници — чија ће се коегзистентност (истина више у самој пракси и међу пуком него у литератури) осјетити и првих деценија XIX вијека, мада ће књижевнојезичка траса с латиничким писмом, коју су одредили писци XVIII ст. (Л. Шитовић, М. Лакушић, Ф. Лаптрић и др.), ћирилицу (тзв. босанчицу) оставити само дијелом вриједног и плодотворног књижевнојезичког наслеђа.

У ствари, у XIX вијек фрањевци су ушли вјерни духу традиције и властитог народа, држећи се нагона за самоодржањем у Вилајету и у

друштву у ширем цивилизационом смислу. Истовремено од двадесетих година XIX в. уносили су одређене корекције у своје дјеловање и поимање свијета, што је посебно остављало трагова у школству и књижевнојезичком изразу. Све до средине вијека биће доминантна Кујунџић-Маријановићева филолошка школа, која је инаугурисана од двадесетих година реформом ортографије и школства, размахом језикословља и нових књижевнојезичких садржаја.

Од тридесетих до шездесетих година XIX вијека код босанскохерцеговачких Хрвата било је раздобље пуно превирања, сукоба, обрата и новина. То је раздобље када у Босни све више слаби турска држава, на једној страни, а на другој у Хрватској и Србији културни и језички препороди дају видне резултате. Тада се млади фрањевци са свога науковања враћају у Босну с идејама о народности, народној просвјети и култури. Они преносе идеје илирског покрета у Босну и теже да остваре оно што су илирци остварили у Хрватској и Славонији. Различито образовање, различити духовни обзори, утицај са стране, борба за власт и личне интересе — све је то мутило односе међу босанским фрањевцима, које је тада задесила и нова невоља: унутрашњи сукоби и задјевнице које су прерасле у познату Баришићеву аферу. Фрањевци су се подијелили у два табора: у животу на »Талијане« и »Угре«, а у књижевнојезичком изразу на »Кујунџијевце« и »Гајевце«. Сукоби су трајали од 1832. до 1846. наносећи велику штету и народном буђењу у Босни и књижевности. »Гајевци« су педесетих година изашли побједницима. Но, бискуп Баришић с изгубљеном битком није изгубио и рат: одвојио је Херцеговачки викаријат који ће се готово у свему супротставити босанскоме. Доље су били љути противници илирских концепција, а горе босански илирци. Херцеговци се вежу у књижевности за Далмацију и Италију, а Босанци за Хрватску и Славонију. Но у погледу концепта књижевног језика и правописа ни босански списатељи једно вријеме нису били јединствени: »Кујунџијевци« су и неки босански Илири с М. Недићем на челу. Дјеловањем вође »Гајеваца« Ивана Фрање Јукића спорови су се средином вијека окончали у корист новог илирског правописа и књижевнојезичког израза. За Јукићем су кренули и други босански списатељи, особито М. Шуњић, Г. Мартић, Ф. Кунић и А. Кнежевић. Јукићева књижевнојезичка дјелатност и дјело његових савременика и сљедбеника задали су коначан ударац Кујунџић-Маријановићевој ортографској школи. Већ на почетку шестог деценија XIX вијека нису више излазила дјела Кујунџићевом графичком. Ова генерација босанских Илира створила је дјелс које се кретало између језикословља и фолклористике усмјеравајући књижевнојезички израз босанскохерцеговачких Хрвата оним предстандардним рукавцима који су водили ка заједничком књижевном језику Хрвата и Срба.

Насупрот њима, херцеговачки фрањевачки списатељи (Р. Баришић, Б. Бакула, А. Краљевић, П. Буцоњић и др.) продужавали су стварати на икавском и икавско-јекавском идиому, везујући се за домаће тло, Далмацију и Италију. С тим у вези, поред књижевнојезичких из-

раза на матерњем идиому и на латинском језику, појављивала су се дјела и на талијанском језику, који је био и школским предметом и једна од спона са Римом, Дубровником и Далмацијом. Тако је ова наша књижевнојезичка покрајина све до краја XIX вијека била у знаку диглосије, под јаким утицајем књижевнојезичких процеса у Далмацији и талијанштине уопште. Неки представници фрањевачке књижевности из ове покрајине формирали су и један од задњих бастiona који се, каткад и тврдокорно, опирао општесрпскохрватским стандарднојезичким процесима у другој половини XIX вијека. Иако се у другим покрајинама од седамдесетих година XIX вијека углавном усталио ијекавски књижевнојезички израз с новоштокавском фолклорном подлогом, херцеговачки су се фрањевци углавном и даље држали локалног идиома, с много далматинско-талијанских интерференција у језичкој надградњи. У овоме посљедњем, пропагирајући хрватство, најдосљеднији је био агилни Фрањо Милићевић, који је развио велику издавачку дјелатност и створио својеврсну филолошку »школу«.

Књижевнојезичка превирања код босанскохерцеговачких Хрвата у XIX вијеку (до запосједнућа 1878) треба, дакле, смјестити у шире језичке и вјерско-националне оквири. При томе, ипак је одлучујући фактор била социолингвистичка условљеност унутар саме Босне и Херцеговине као вишеконфесионалне заједнице и њен положај у широј језичкој заједници. Окретању аутоктонијем књижевнојезичком изразу ијекавске основице шездесетих и седамдесетих година XIX вијека и код Хрвата доприноси заједно са касњом али плодотворном романтиком, дух традиције и утилитаристички карактер писане ријечи у новим социолингвистичким увјетима. Све што се збивало на књижевном, филолошком и животном плану у Босни и Херцеговини није могло остати без одраза и у језичком изразу босанско-херцеговачких Хрвата. А то значи да нису били без значаја ни књижевнојезичка превирања код босанскохерцеговачких Срба и официјелна језичка политика Босанског вилајета, особито задњих деценија турске управе, када је вуковски концепт полако освајао шире просторе не само код Срба него и код Муслимана и Хрвата, способан да се прилагоди њиховим традицијама и да у се инкорпорира многе компоненте из цивилизацијских сфера различитих конфесија.

5. Босанскохерцеговачки Јевреји су XIX вијек дочекали у својем сефардском гету, нечујни и засебни, али животно и духовно витални и знатно присутни на овом тлу. Одвојени од домаћег живља, они су баштинили богату јеврејско-маурску културу и истовремено били отворени према европско-азијским духовним кретањима и превирањима. Поред животне филозофије, то су им омогућавали књижевнојезички идиом који су неког из Шпаније, након великог егзодуса, са собом донијели, а на којима су и у новој домаћи говорили и писали, живећи у знаку својеврсне амбиваленције. То су наиме два језика, хебрејски (иврит) и шпанолски (цудесмо, ладино), и два писма, старо хебрејско и раши курзивно писмо. Све му томе у другој половини XIX вијека придружиће се и српскохрватски књижевнојезички израз са својим двама писмима, те латинички штампан

ни ладино текстови. Тако је, у оквиру босанскохерцеговачког етничког и културног мозаика, створен књижевнојезички феномен босанских Сефарда, који су се временом постепено укључивали у српскохрватски књижевнојезички израз дајући и тиме становит допринос нашој књижевности и култури (Д. Камхи, Ј. Борух и др.).

Као и код Срба, и код босанскохерцеговачких Јевреја владала је у XIX вијеку диглосија. Но овдје се радило о потпуно различитим трима језицима, те донекле и о подјели књижевнојезичких употребних сфера: у вјерско-пропедеутичкој, тзв. рабинској књижевности у употреби је био класични хебрејски језик, у свакодневној комуникацији унутар етничке групе и у свјетовној домени — ладино идиом, у општењу са широм заједницом — српскохрватски. Ова »прерасподјела интересних сфера« биће, међутим, нарушена у другој половини XIX стољећа с појавом виднијих капиталистичких односа, с најездом западноевропских свјетоназора и развојем новинства као основног средства јавног комуницирања. Тада ће језик средине, српскохрватски, добити своју »шансу« и полако али сигурно освајати поједине књижевнојезичке употребне сфере, једно вријеме опстојати у напоредности са осталим двама књижевнојезичким идиомима, да би након првога свјетског рата, уз асимилацију Јевреја у српскохрватску језичку заједницу, временом постао и јединим, касније и матерњим, идиомом. Тако ће се вијековима очувани цудео-еспањол и хебрејски повући у старе прашњаве корице вјерских књига и у музејске витрине синагога, постајући дио нашега наслеђа које говори о једној етничко-вјерској заједници која се развијала у одблесцима и симболи једне јеврејско-галутске духовне и балканско-левантске материјалне културе.

6. Оснивањем штампарије (1866) и развојем новинства, које је, заједно с административно-правним списима турске администрације, кренуло за Вуковим концептом језика и правописа, у развоју књижевног језика код свих конфесија у Босни и Херцеговини наступају квалитативно нови моменти. Тако ће у публицистичком и административно-правном стилу доћи до језичке уједначености и нивелација већих разлика својствених појединим конфесијама. Ове ће књижевнојезичке домене затим битно утицати и на друге стилове књижевног језика доприносећи његовој стандардизацији. Официјелно увођење Вукова правописа и концепта стандардног језика (1883) биће само логичан слијед књижевнојезичких процеса у другој половини XIX вијека у Босни и Херцеговини и другим покрајинама српскохрватске језичке заједнице.

A VIEW ON LITERARY-LINGUISTIC EXPRESSIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE AGE OF VUK

Summary

A brief view is given in the paper on literary-linguistic expressions in Bosnia and Herzegovina in the period between 1800 and 1878 in relation to the Croatian, Serbian, Moslem and Jewish traditions. In the end some factors leading towards the common standard are pointed to.